

**ANETA BOLDYREW<sup>1</sup>**

Wydział Nauk o Wychowaniu  
Uniwersytet Łódzki  
ORCID 0000-0002-6121-0816

**RENATA BEDNARZ-GRZYBEK<sup>2</sup>**

Wydział Pedagogiki i Psychologii  
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej  
ORCID 0000-0002-5033-9163

## **PROBLEMY EDUKACJI SZKOLNEJ NA ŁAMACH CZASOPISM DLA KATOLIKÓW ŚWIECKICH W KRÓLESTWIE POLSKIM W LATACH 1905-1914<sup>3</sup>**

### **Problems of School Education in the Pages of Periodicals for Lay Catholics in the Kingdom of Poland in the Years 1905-1914**

**Abstract:** The aim of the article is to present the main issues of the debate on school education in the Catholic press in the Kingdom of Poland amidst the transformations in social life after the revolution of 1905. The query covered periodicals for lay Catholics: „Dzwonek Częstochowski,” „Myśl Katolicka,” „Polak-Katolik,” „Posiew,” „Prąd,” and „Przewodnik Katolicki.” The analysis concerns the most frequently discussed educational issues in these periodicals, including topics such as denominational versus non-denominational schools, popular education, and girls’ education. Attention is given to how the social and national significance of religion was constructed in the context of education. The article discusses the directions of the debate regarding the role of religion in conceptualizing, supporting, and overseeing education within the realities of building a modern nation. Historical-pedagogical research methods and methods of press discourse analysis are employed.

**Keywords:** modernity, education, Catholic press, Kingdom of Poland (1905–1914)

**Abstrakt:** Celem artykułu jest przedstawienie głównych zagadnień dyskusji o edukacji szkolnej na łamach prasy katolickiej w Królestwie Polskim w warunkach przeobrażeń życia społecznego po rewolucji 1905 r. Kwerendą objęto czasopisma dla katolików świeckich: „Dzwonek Częstochowski”,

<sup>1</sup> Aneta Boldyrew, dr hab. prof. UŁ, Zakład Historii Oświaty, Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki UŁ, historyczka i pedagogka. Główne zainteresowania badawcze: historia oświaty i wychowania, historia dzieciństwa i młodzieży, historia nauki. E-mail: [aneta.boldyrew@uni.lodz.pl](mailto:aneta.boldyrew@uni.lodz.pl).

<sup>2</sup> Renata Bednarz-Grzybek, dr hab. prof. UMCS w Katedrze Metodologii Nauk Pedagogicznych, w Instytucie Pedagogiki UMCS w Lublinie, historyczka i pedagogka. Główne zainteresowania badawcze: historia oświaty i wychowania. E-mail: [renata.bednarz-grzybek@mail.umcs.pl](mailto:renata.bednarz-grzybek@mail.umcs.pl).

<sup>3</sup> Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018-2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18 kwota finansowania 751 222 zł.

„Myśl Katolicka”, „Polak-Katolik”, „Posiew”, „Prąd” i „Przewodnik Katolicki”. Przedmiotem analizy są najczęściej poruszane w periodykach problemy szkolnictwa, w tym kwestie szkoły wyznaniowej lub bezwyznaniowej, oświaty ludowej oraz edukacji dziewcząt. Zwrócono uwagę na konstruowanie społecznego i narodowego znaczenia religii w kontekście edukacji. Omówiono kierunki dyskusji o jej roli w konceptualizacji, wspieraniu i nadzorowaniu szkolnictwa w realiach budowania nowoczesnego narodu. Zastosowano metody badań historyczno-pedagogicznych oraz metody analizy dyskursu prasowego.

**Słowa kluczowe:** nowoczesność, szkolnictwo, prasa katolicka, Królestwo Polskie (1905-1914)

## 1. Wprowadzenie

Do lat dwudziestych XX w. prasa była jedynym środkiem masowego przekazu informacji, medium pozwalającym kształtować nowoczesną opinię publiczną. Stanowiła integralny składnik kultury masowej<sup>4</sup>. Opisywała zmieniającą się rzeczywistość społeczną, upowszechniała nowe wzorce i wartości. Dostarczała informacji i tworzyła wykładnię interpretacji i reinterpretacji faktów, wspomagała i instruowała czytelnika w procesie ich wartościowania i selekcji<sup>5</sup>. Głównym tematem dyskusji prasowej w Kongresówce na początku XX w. było budowanie nowego ładu społecznego i nowoczesnej polskiej tożsamości narodowej. Kluczowe dla modernizacji społeczeństwa, demokratyzacji relacji społecznych, konstruowania narodowej wspólnoty było włączenie doń ludności nieelitarnej, zwłaszcza ze środowisk wiejskich. Miejszem upowszechniania świadomości narodowej i kształtowania wiedzy o świecie miała być m.in. szkoła. Jej rola była tym istotniejsza, że w wyniku rewolucji 1905 r., strajku szkolnego i częściowych ustępstw władz rosyjskich społeczeństwo Kongresówki zyskało prawo zakładania prywatnych szkół elementarnych i średnich z polskim językiem wykładowym. Dało to początek intensywnemu rozwojowi oświaty, m.in. pod auspicjami Polskiej Macierzy Szkolnej. Ostatnia dekada przed wybuchem I wojny światowej przyniosła także intensyfikację dyskusji na temat polskiego systemu oświatowego. Najważniejszą jej przestrzenią była prasa.

W debacie na temat nowoczesnej polskiej edukacji istotną rolę odegrały także czasopisma dla katolików świeckich. Były ważne dla Kościoła, dopełniały przekaz płynący z ambony, informowały o sprawach doktrynalnych i organizacyjnych, upowszechniały katolicką wizję modernizacji społecznej. Duchowni i publicyści katoliccy dążyli do tego, by wzmocnić pozycję Kościoła, z racji polityki władz zaborczych ograniczanego w swych prawach<sup>6</sup>. Kościół chciał brać aktywny udział w życiu publicznym w Królestwie Polskim, pełniąc nie tylko rolę instytucji religijnej, ale także podmiotu uczestniczącego w budowaniu tożsamości narodowej i emancypacji obywatelskiej. Industrializacja, urbanizacja, przemiany społeczne, polityczne i mentalne w dobie rewolucji zmusiły duchownych i wiernych do ponownej oceny pozycji

<sup>4</sup> A. Paczkowski, *Prasa w kulturze politycznej Drugiej Rzeczypospolitej: problemy i propozycje badawcze*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, 1980, t. 19, nr 2, s. 58.

<sup>5</sup> A. Böldyrew, *Wprowadzenie*, w: *Edukacja i wychowanie dzieci i młodzieży w czasopiśmiennictwie społeczno-kulturalnym Królestwa Polskiego w latach 1905-1918. Bibliografia adnotowana*, cz. 1, red. R. Bednarz-Grzybek, A. Böldyrew, M.M. Kacprzak, Łódź 2023, s. 17-18.

<sup>6</sup> A. Barańska, *Nowoczesny naród, nowoczesna religijność – przypadek Polski*, w: *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18-20.09.2019. Od starożytności po wiek XIX*, red. J. Pomorski, M. Mazur, t. 2, Warszawa-Lublin 2021, s. 398-419.

katolicyzmu, w tym także roli katolickiego systemu opieki i wychowania młodego pokolenia, w budowaniu nowoczesnej wspólnoty narodowej<sup>7</sup>. Kierowano się przekonaniem, że religia jest szczególną cechą narodową, a katolicyzm powinien wyznaczać tożsamość Polaków. Szkoła miała pełnić rolę czynnika wzmacniającego ową tożsamość religijno-narodową.

Przedmiotem badań niniejszego artykułu jest publicystyczny obraz problemów szkolnictwa na łamach czasopism dla katolików świeckich w Królestwie Polskim. Wybrano takie, które ukazywały się dłuższy czas (przez kilka lub więcej lat). Kwerendą objęto następujące periodyki: „Kronika Rodzinna”<sup>8</sup>, „Dzwonek Częstochowski”<sup>9</sup>, „Przewodnik Katolicki”<sup>10</sup>, „Posiew”<sup>11</sup>, „Prąd”<sup>12</sup>, „Myśl Katolicka”<sup>13</sup> oraz „Polak-Katolik”<sup>14</sup>; badaniu poddano roczniki z lat 1905-1914. Wszystkie kierowane były do katolików świeckich, ale różniły się w poglądach – kierunek konserwatywny, ortodoksyjny reprezentowała „Myśl Katolicka” oraz „Polak-Katolik”, „Prąd” uważał się za postępowy i promujący „otwarty katolicyzm”. Duży zasięg miały „Kronika Rodzinna” i „Posiew”, ten ostatni skierowany do środowiska chłopskiego. Specyfika linii redakcyjnej poszczególnych czasopism przekładała się na podejmowane tematy w dyskusji o kierunkach rozwoju oświaty i sposobach organizacji edukacji. Chociaż, czasopisma dla katolików świeckich reprezentowały system wartości chrześcijańskich, to różniły się w ocenie przemian modernizującego się społeczeństwa. W zależności od przyjętych założeń nowoczesne idee i prądy umysłowe były traktowane przez redaktorów i publicystów jako zagrożenie dla Kościoła katolickiego lub jako szansa na zajęcie ważnego miejsca w nowoczesnym świecie, także poprzez zachowanie wpływu na wychowanie młodego pokolenia<sup>15</sup>.

## 2. Prasa dla świeckich katolików o edukacji szkolnej w Królestwie Polskim doby porewolucyjnej

Zainteresowanie prasy katolickiej problemami szkolnictwa wynikało przede wszystkim ze wspomnianego wyżej przekonania o roli katolicyzmu jako wyznacznika tożsamości narodowej. Dla publicystów katolickich tożsamość narodowa i wyznaniowa były właściwie równoznaczne<sup>16</sup>. W przekonaniu duchowieństwa wiara katolicka powinna stać się podstawą budowania systemu edukacji. Duchowni i wierni Kościoła katolickiego jego udział

<sup>7</sup> K. Lewalski, *Kościół katolicki wobec społeczno-politycznej rzeczywistości lat 1905-1907*, w: *Revolucja 1905-1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, red. M. Przeniosło, S. Wiech, B. Szabat, Kielce 2005, s. 83-108.

<sup>8</sup> „Kronika Rodzinna” (Warszawa 1867-1914); A. Boruc, *Geografia i działalność wydawnictw katolickich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Colloquia Litteraria”, 2013, t. 2, nr 15, s. 91-93.

<sup>9</sup> „Dzwonek Częstochowski” (Częstochowa, Warszawa: 1901-1915); E. Stolarczyk, „Dzwonek Częstochowski”: pierwsze pismo katolickie w Częstochowie, „Ziemia Częstochowska”, 2016, t. 42, s. 63-75.

<sup>10</sup> „Przewodnik Katolicki” (Łódź: 1913-1914); *Polskie czasopisma religijno-społeczne w XIX wieku. Materiały do katalogu*, red. B. Lesisz, C. Drapińska, D. Olszewski, K. Marciniak, Warszawa-Lublin 1988, s. 589.

<sup>11</sup> „Posiew” (Lublin, Warszawa: 1905/1906-1939); *Polskie czasopisma...*, s. 507.

<sup>12</sup> „Prąd” (Warszawa, Lublin: 1909-1939); A. Boruc, *Geografia*, s. 96.

<sup>13</sup> „Myśl Katolicka” (Częstochowa: 1908-1914); J. Mazur, *Tygodnik „Myśl Katolicka” (1908-1914): problemy religijne, społeczne i polityczne*, Kraków 1994.

<sup>14</sup> „Polak-Katolik” (Lublin 1906-1929); *Polskie czasopisma...*, s. 493.

<sup>15</sup> A. Boldyrew, R. Bednarz-Grzybek, *Prasa katolicka w Królestwie Polskim w latach 1905-1914 wobec idei nowoczesnej oświaty i obywatelstwa*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2022, t. 118, s. 37.

<sup>16</sup> *Znamienne ostrzeżenia*, „Polak-Katolik”, 1907, nr 25, s. 1-2.

w sprawach oświaty uznawali za niezbędny. Kościół krytykował koncepcje pedagogów i działaczy społecznych sympatyzujących z lewicowymi ugrupowaniami oczekującymi wprowadzenia wspólnych szkół publicznych dla dzieci różnych wyznań. Koncepcje oświaty postępowych pedagogów duchowieństwo uważało za antagonistyczne wobec religii katolickiej i obawiało się ich. Nawet Polskiej Macierzy Szkolnej zarzucano dążenie do wyeliminowania religii ze szkoły i sekularyzacji kształcenia. Edukacja stała się narzędziem rywalizacji o rząd dusz i propagowania określonej wizji rzeczywistości, w której uczestniczył także Kościół katolicki.

Prasa katolicka, zajmując stanowisko w dyskusji o modelu szkolnictwa, problemach edukacji, młodego pokolenia, sytuacji nauczycieli, podkreślała szczególne jej zdaniem prerogatywy Kościoła do określania kierunków rozwoju oświaty. Uważano, że nauczanie to tradycyjny obszar aktywności Kościoła, a powinność jego troski o duchową i intelektualną formację dotyczy dzieci i młodzieży ze wszystkich środowisk. Katolicka prasa miała upowszechniać wśród wiernych przekonanie o wyższości szkół katolickich oraz przeświadczenie, że tylko oświata oparta na etyce chrześcijańskiej i społecznej nauce Kościoła może zapewnić godne wychowanie młodego pokolenia i właściwe relacje społeczne. Propagowanie powszechnej edukacji wynikało z dążenia do wychowania dzieci na lojalne, posłuszne i szanujące kulturę katolicką; podobne cele Kościół stawiał sobie w całej Europie<sup>17</sup>. Włączający religię i współpracujący z duchownymi system edukacji miał zapewnić uczniom kontakt ze zinstytucjonalizowanym katolicyzmem. Szkoła utrzymywała znajomość zasad wiary i zwyczajów określanych przez Kościół, co sprzyjało ugruntowaniu jego władzy.

Wiele pisano o potrzebie budowania katolickiego systemu edukacji elementarnej<sup>18</sup>. „Dzwonek Częstochowski” i „Posiew” apelowały o zakładanie bezpłatnych szkół w każdej wsi i wprowadzenie obowiązku szkolnego w zakresie nauczania elementarnego<sup>19</sup>. W odezwie opublikowanej przez „Przewodnik Katolicki” wzywano do zorganizowania powszechnego systemu edukacji<sup>20</sup>. Prasa dla wiernych podkreślała rolę szkoły jako instytucji kształtującej nie tylko umysł, ale także charakter i system wartości młodego pokolenia. Moralne doskonalenie młodzieży, podobnie jak chłopów i robotników, było ważnym celem instytucji kościelnych i częstym tematem publicystyki katolickiej<sup>21</sup>. Teksty prasowe były przesycane paternalizmem i prostą wykładnią moralności, dzielącą ludzi na „naszych” (katolików) i „obcych” (innowierców lub indyferentnych religijnie). Publicysta „Polaka-Katolika” zwracał się do młodzieży: „strzeż się i walcz mężnie z tym, co przedstawia wstręt do życia, rozczarowanie do świata i niezadowolenie z siebie samych (największą przyczyną tego jest: zły wpływ ludzi, pornografia, wreszcie zło największe – rozbrat z Bogiem i kościołem)”<sup>22</sup>.

<sup>17</sup> Zob. na przykład S.K. Kehoe, *Creating a Scottish Church: Catholicism, Gender and Ethnicity in Nineteenth-Century Scotland*, Manchester 2010. Zapisy wielu cennych tekstów zob. w: D. Rafferty, *Religions and the history of education: a historiography*, „History of Education”, 2012, t. 41, s. 41-56.

<sup>18</sup> M. Godlewski, *Czego nam potrzeba*, „Kronika Rodzinna”, 1905, nr 36, s. 550-551.

<sup>19</sup> S. Dąbrowska, *Szkołki wiejskie*, „Posiew”, 1905, nr 1, s. 13; *O powszechnym nauczaniu*, „Dzwonek Częstochowski”, 1913, t. 11-12, s. 62-64.

<sup>20</sup> Es., *Powszechne nauczanie w Polsce*, „Przewodnik Katolicki”, 1913, nr 3, s. 1-3.

<sup>21</sup> C.P.Z., *W jaki sposób szkoła może przysposobić młodzież do życia*, „Prąd”, 1912, nr 3, s. 81-89.

<sup>22</sup> Wald. Sl., *Głos do naszej młodzieży*, „Polak-Katolik”, 1909, nr 24, s. 1.

Mimo ograniczeń cenzury prasa pisała o trudnej sytuacji polskich szkół, poddawanych szykanom władz zaborczych i zamykaniu placówek, jak na przykład szkoły w Łowiczu<sup>23</sup>. „Dzwonek Częstochowski” informował o realizacji tajnego nauczania w Królestwie Polskim, represjach władz rosyjskich wobec nauczycieli<sup>24</sup>, obchodach rocznicy Konstytucji 3 Maja<sup>25</sup>. Opisywał procesy szkolne, wytoczone ponad 100 osobom pochodzenia polskiego na Litwie i Białorusi. Oskarżeni byli inicjatorami i fundatorami nauczania elementarnego, zorganizowanego dla dzieci wiejskich przy dworach i plebaniach, nie uzyskali jednak pozwolenia władz dla takiej działalności<sup>26</sup>. Prasa relacjonowała także wydarzenia dotyczące polskiej oświaty szkolnej poza granicami Królestwa Polskiego. Informowała o dramatycznych zdarzeniach w zaborze pruskim i szykanowaniu polskich uczniów przez pruskie władze oświatowe<sup>27</sup>. W czasopismach dla świeckich unikano natomiast odniesień do strajku szkolnego. Zachęcano czytelników do finansowego wspierania prywatnych szkół, pisząc o ich roli narodowej, przypominano, że były płatne i przez to niedostępne dla szerszych warstw społecznych<sup>28</sup>. Toteż niezbędna była ofiarność społeczeństwa. „Myśl Katolicka” pisała, że wspieranie prywatnych szkół katolickich jest obowiązkiem nie tylko religijnym, ale także patriotycznym i obywatelskim<sup>29</sup>.

Czasopisma dla katolików pisały o organizacji szkół, o metodach dydaktycznych i wychowawczych. „Prąd” krytykował kształcenie oparte jedynie na rozwoju poznawczym, pomijające sferę emocjonalną i moralną, kształcenie humanistyczne i przygotowanie do życia<sup>30</sup>. Postulowano unowocześnienie metod nauczania i odejście od werbalizmu, omawiano zalety nauczania poglądowego<sup>31</sup>. Pisano o konieczności wyposażenia szkół w pomoce dydaktyczne i podręczniki. Podkreślano potrzebę troski o dobrostan uczniów, propagowania w szkołach zasad higieny, dbałości o kondycję fizyczną, profilaktyki zdrowotnej, walki z nałogami<sup>32</sup>. Zwracano uwagę na konieczność profesjonalnego przygotowania nauczycieli pod względem merytorycznym, metodycznym i pedagogicznym. „Myśl Katolicka” uważała pracę pedagogiczną za rodzaj apostołstwa<sup>33</sup> i wymagała całkowitego podporządkowania się wytycznym Stolicy Apostolskiej, uznając „żądze niezależności” za szkodliwe podszepty masonerii<sup>34</sup>.

Szczególnie ważne i stale poruszane w dyskusji medialnej środowisk katolickich były trzy zagadnienia: kwestie szkoły wyznaniowej lub bezwyznaniowej, oświaty ludowej oraz edukacji dziewcząt. Warto poddać je nieco bardziej szczegółowemu omówieniu.

<sup>23</sup> *Zamknięcie szkoły polskiej w Łowiczu*, „Prąd”, 1911, nr 9-10, s. 49-50.

<sup>24</sup> *Odpowiedzialność za nauczanie potajemne*, „Dzwonek Częstochowski”, 1908, t. 9, s. 53-54.

<sup>25</sup> *Ze Lwowa*, „Dzwonek Częstochowski”, 1908, t. 2, s. 77-80.

<sup>26</sup> *Procesy szkolne*, „Dzwonek Częstochowski”, 1909, t. 4, s. 60-62.

<sup>27</sup> [Adolf Małyszko] M. Floda, *Hańba naszego wieku*, „Posiew”, 1914, nr 6, s. 90-91; nr 7, s. 101-102.

<sup>28</sup> *Szkolnictwo prywatne*, „Przewodnik Katolicki”, 1914, nr 29, s. 455-456; *Zamknięcie szkół*, „Kronika Rodzinna”, 1905, nr 8, s. 113.

<sup>29</sup> *Ze spraw szkolnych*, „Kronika Rodzinna”, 1905, nr 20, s. 305; nr 25, s. 385; nr 32, s. 496-497.

<sup>30</sup> T. Błażejewicz, *Nowe Zadania*, „Prąd”, 1909, nr 1, s. 3-7; nr 2-3, s. 33-42.

<sup>31</sup> M. Ciemniowski, *Duszpasterz wobec działań*, „Myśl Katolicka”, 1912, nr 52, s. 411-413.

<sup>32</sup> Marya S., *Wystawa higieniczna w Dreźnie*, „Kronika Rodzinna”, 1911, nr 3, s. 40-42; nr 6, s. 88-90.

<sup>33</sup> *O katolicką szkołę*, „Myśl Katolicka”, 1913, nr 2, s. 10.

<sup>34</sup> *Obecne czasy w zupełności*, „Myśl Katolicka”, 1908, nr 26, s. 206.

## 2.1. Szkoła wyznaniowa czy świecka?

Problemom edukacji wiele uwagi poświęcała „Myśl Katolicka”<sup>35</sup>, która wychowanie i kształcenie dzieci i młodzieży uznawała za szczególnie ważne zadanie religijne i społeczne. Publicyści „Myśli” przemiany modernistyczne uznawali za godzące w chrześcijaństwo i porządek moralny, utożsamiany z religijnym. Występując z pozycji skrajnie konserwatywnej, tygodnik krytykował nowe prądy umysłowe, społeczne i kulturowe oraz reformatorskie ruchy pedagogiczne przełomu XIX i XX w., nie próbując ich ani zrozumieć, ani wykorzystać w służbie własnych przekonań. Ożywionej dyskusja na temat modelu szkolnictwa sprzyjał fakt, że główne redaktorki tego tygodnika były nauczycielkami<sup>36</sup>. Konserwatywna i klerykalna „Myśl Katolicka” całkowicie odrzucała koncepcję bezwyznaniowości szkół<sup>37</sup>. Podważała możliwość funkcjonowania szkoły neutralnej religijnie, widząc w takim postulatcie antykościelny spisek środowisk masonskich, pułapkę dla katolików, „którym wpojono przewrotne przekonanie, że taka szkoła jest postępową”<sup>38</sup>. Uznawano za oczywiste, że wiedza i moralność bez Boga nie istnieją, a szkoła neutralna wypacza wychowanie<sup>39</sup>. Według publicystów „Myśli” przekonania religijne powinny znaleźć odzwierciedlenie w procesie nauczania i wychowania, a żądania powszechnego wprowadzenia szkół wyznaniowych przedstawiano jako obowiązek moralny katolików<sup>40</sup>. Swoje stanowisko wobec kwestii szkolnej uzasadniali w oparciu o oficjalne wypowiedzi papieży Leona XIII i Piusa X, cytując m.in. encyklikę Leona XIII *Nobilissima Gallorum gens*<sup>41</sup>. Młodzież, która przyjmowała postępowe idee, *a priori* potępiano jako wyzutą z zasad i amoralną<sup>42</sup>. Szkołę bezwyznaniową uważano za rozsądną niemoralnych postaw i zagrożenie wychowania młodego pokolenia. Wypowiedzi polemiczne „Myśli Katolickiej” na temat kwestii szkolnej koncentrowały się na krytyce edukacji bezwyznaniowej, nie budowały natomiast programu pozytywnego – nie formułowały własnej koncepcji edukacji ani programu szkoły katolickiej.

Inne czasopisma dla katolików świeckich w debacie o szkole (bez)wyznaniowej łagodniej rozkładały akcenty. Nurty pozytywistyczne i modernistyczne uznawano za głównych winowajców kryzysu moralnego społeczeństwa, opowiadano się za wychowaniem chrześcijańskim, ale opartym o najnowsze ustalenia pedagogiki i zasady higieny umysłowej. Nie odrzucano dorobku nowoczesnej pedagogiki. Dostrzegano potrzebę troski o włączenie nowych rozwiązań metodycznych i wychowawczych w zakresie kształcenia dzieci i młodzieży. Taki wydźwięk miały nawet artykuły zamieszczone na łamach „Polaka-Katolika”, najbardziej zbliżonego programowo do „Myśli Katolickiej”<sup>43</sup>.

Na łamach „Prądu” wiele pisano o wartości edukacji, podkreślając, że wykształcenie poszerza pole oddziaływania ewangelizacyjnego. Podkreślano pozytywną rolę szkół wyznaniowych, uważając, że pełnią one ważną rolę w wychowaniu moralnym – sugerując

<sup>35</sup> Seismograf, *Niebezpieczne prądy*, „Myśl Katolicka”, 1908, nr 5, s. 31.

<sup>36</sup> J. Mazur, *Tygodnik*, s. 157-164.

<sup>37</sup> L. Romer, *Wyznaniowość szkół*, „Myśl Katolicka”, 1909, nr 52, s. 410.

<sup>38</sup> *Obecne czasy...*, s. 206.

<sup>39</sup> *V. Mors et vita duello confluxere mirando*, „Myśl Katolicka”, 1911, nr 38, s. 371-372.

<sup>40</sup> *O katolicką szkołę*, „Myśl Katolicka”, 1913, nr 2, s. 10-11.

<sup>41</sup> L. Romer, *Wyznaniowość*, s. 410.

<sup>42</sup> L.M.S., *Młodzież szkół naszych*, „Myśl Katolicka”, 1911, nr 30, s. 296.

<sup>43</sup> *W sprawie szkolnictwa*, „Polak-Katolik”, 1909, nr 90, s. 1.

mniejszą spójność wychowania moralnego w szkołach bezwyznaniowych. Zachęcano do nieutożsamiania katolicyzmu z konserwatyzmem, otwarcia się na idee postępowe i tolerancję wobec innych w duchu „miłości bliźniego”<sup>44</sup>. Ale deklarując tolerancję, deprecjonowano wartość szkół innych wyznań i ich oddziaływanie wychowawcze. Kazimiera Proczkówna pisała: „Moralność pozostaje w ścisłym związku z wierzeniami i religią. I tak np. wyznawca religii mojżeszowej wpajać będzie wychowankom swym prawo «oko za oko, ząb za ząb». Nauczyciel chrześcijański natomiast głosić będzie wzniosłą ideę przebaczenia i czynienia dobrze nawet nieprzyjaciółom swoim. [...] Mahometanin upoważni młodzież do szukania rozkoszy; chrześcijanin natomiast przypomni jej o obowiązku przewycięzania siebie, który stanowi zarazem warunek szczęścia istotnego i wyższego ponad wrażenie chwilowe”<sup>45</sup>.

W kierowanym do ludu „Posiewie” podkreślano wartość religii jako fundamentu oświaty i postulowano tworzenie szkół parafialnych. Miały one, w przeciwieństwie do szkół publicznych, odpowiednio zadbać o właściwe wychowanie dzieci<sup>46</sup>. Nawet w „Kronice Rodzinnej”, z zasady unikającej kontrowersji, pojawiały się głosy piętnujące plany zakładania szkół, w których nie uczono religii<sup>47</sup>, a „Dzwonek Częstochowski” krytykował rodziców zaniedbujących posyłanie dzieci na katechezę<sup>48</sup>. Placówki szkolne uznawano za ważne instytucje zapoznające młodzież z wiarą i moralnością, jednocześnie postulując unowocześnienie metod nauczania, odejście od systemu ocen oraz wychowania opartego na kontroli i dyscyplinie uczniów<sup>49</sup>. Podkreślając troskę o chrześcijański wymiar edukacji, pisano zarazem o konieczności korzystania z nowoczesnych rozwiązań, np. tworzenia stanowisk dla profesjonalnych bibliotekarzy szkolnych i poszerzania zawartości bibliotek o książki popularnonaukowe i beletrystykę<sup>50</sup>. Krytykowano zakładanie szkół prywatnych przez osoby niekompetentne, które nie posiadały odpowiedniego przygotowania pedagogicznego i kwalifikacji, które nastawione były wyłącznie na zysk<sup>51</sup>.

„Myśl Katolicka” z uznaniem pisała o duńskim modelu szkolnictwa, konstruowanym na wzór systemu Nikolaia Frederika Severina Grundtviga (1783-1872), protestanckiego teologa (sic!), który postulował tworzenie szkół ludowych o modelu patriarchalnym, ściśle łączącym kwestie religijne i narodowe<sup>52</sup>. Ze szkół katolickich zorganizowanych w podobny sposób młodzież miała wynieść przekonanie, że tylko wiara katolicka jest trwałą podstawą szczęścia jednostek i narodów<sup>53</sup>. Konserwatywne periodyki katolickie krytykowały szkoły Polskiej Macierzy Szkolnej, które kształciły dzieci i młodzież bez względu na wyznanie<sup>54</sup>.

<sup>44</sup> T. Błaziejewicz, *Nowe zadania*, „Prąd”, 1909, nr 1, s. 3-7; Z. Fedorowicz, *Kryzys religijny młodego pokolenia*, „Prąd”, 1911, nr 1, s. 6.

<sup>45</sup> K. Proczkówna, *Kilka uwag o nauczaniu wychowawczym*, „Prąd”, 1912, nr 4, s. 130.

<sup>46</sup> W. Michułka, *O wielkim zadaniu szkół wyznaniowych*, „Posiew”, 1910, nr 43, s. 602-603.

<sup>47</sup> *Szkoły bez religii*, „Kronika Rodzinna”, 1905, nr 40, s. 625-626.

<sup>48</sup> *W sprawie posyłania dzieci na polską naukę przygotowawczą do Sakramentów Świętych*, „Dzwonek Częstochowski”, 1910, t. 4, s. 60-61.

<sup>49</sup> E. Winkler, *Wykład religii w szkole średniej*, „Kronika Rodzinna”, 1905, nr 41, s. 640-642.

<sup>50</sup> Z. Zagrzełło, *Pięciolecie szkoły polskiej*, „Prąd”, 1910, nr 7-8, s. 50-54.

<sup>51</sup> Leon, *Pogawędki tygodniowe*, „Kronika Rodzinna”, 1905, nr 52, s. 780-781.

<sup>52</sup> T.B., *Jak dźwignęła się Dania?*, „Myśl Katolicka”, 1909, nr 40, s. 314-315.

<sup>53</sup> L.M.S., *Na drodze (Słowo o młodzieży do młodzieży)*, „Myśl Katolicka”, 1910, nr 25, s. 247-248.

<sup>54</sup> *Okólnik Głównego Zarządu Macierzy*, „Polak-Katolik”, 1907, nr 142, s. 1-2.

Wszystkie periodyki łączyło przekonanie o przewadze szkół katolickich nad bezwyznaniowymi. We wszystkich za szkodliwe uznawano te szkoły, w których religia katolicka nie była uprzywilejowana. Dyskredytowano ich działalność, zarzucano im demoralizowanie młodego pokolenia i szerzenie niechęci czy wręcz nienawiści do Kościoła.

## 2.2. Oświata ludowa – szkoły elementarne i zawodowe

W dyskusji o edukacji w prasie społeczno-kulturalnej w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. najczęściej poruszonym zagadnieniem była oświata ludowa. Kwestia ta była również częstym problemem artykułów w periodykach dla katolików świeckich. Podkreślano znaczenie oświaty w kształtowaniu tożsamości narodowej ludności chłopskiej, ale za jeszcze istotniejszą uznawano rolę szkoły w umacnianiu postawy religijnej. O szybki rozwój oświaty ludowej apelowały „Przewodnik Katolicki” i „Polak-Katolik”, widząc w niej *conditio sine qua non* siły narodu<sup>55</sup>. Podkreślano, że szkoła ludowa musi być ściśle związana z Kościołem. Uważano, że nauczanie dzieci chłopskich bez prymatu wartości religijnych grozi bezbożnością prowadzącą do anarchii moralnej i sprowadza niebezpieczeństwo przyjęcia ideologii, których duchowni obawiali się szczególnie – socjalizmu, ateizmu, nihilizmu, racjonalizmu oraz wpływów masonerii. Oczekiwano uznania autorytetu duchowieństwa, ich przywództwa w wiejskiej społeczności, nadrzędnej pozycji także w relacji z nauczycielami szkoły ludowej. Na łamach „Myśli Katolickiej” ks. Wacław Kneblewski podkreślał, że szkoła ludowa musi przekazywać zasady wiary i te same wartości, co miejscowy proboszcz<sup>56</sup>. Jeśli w periodykach społeczno-kulturalnych pisano o szkole ludowej jako czynniku modernizowania społeczności wiejskiej, służącego „uobywatelnieniu” chłopów, w prasie katolickiej pisano o potrzebie szkoły dla włościan upowszechniającej wzorzec osobowy integrujący wartości religijne, narodowe i moralne.

Zakładanie szkół elementarnych na wsiach było stale powtarzaniem postulatów „Posiewu”<sup>57</sup>. Podkreślano, że edukacja elementarna włościan jest koniecznością<sup>58</sup>. Za optymalne dla oświaty na wsiach uważano szkoły parafialne, bardziej wartościowe niż szkoły publiczne. Pisano, że w warunkach modernizacji gospodarczej i społecznej wiedza nie stanowi już przywileju, lecz jest niezbędna w każdym zawodzie. Brak edukacji uznawano za przyczynę biedy i niezaradności życiowej. Przekonywano rodziców do posyłania dzieci do szkoły i zapewnienie w domu kącika do nauki. Na łamach „Dzwonka Częstochowskiego” z entuzjazmem informowano o pierwszym seminarium dla nauczycieli ludowych, założonym przez pedagoga Ksawerego Dąbrowskiego<sup>59</sup>. „Prąd” łączył kształcenie ludności chłopskiej z rozwojem moralnym i edukacją religijną. Szkoła miała pełnić ważną rolę w wychowaniu i socjalizacji młodzieży wiejskiej. Przypisywano jej misję podnoszenia poziomu etycznego młodzieży wiejskiej i walki z nałogami młodego pokolenia, a także chronienia społeczeństwa przed laicyzacją<sup>60</sup>.

<sup>55</sup> Es., *Powszechnie...*, s. 1-3.

<sup>56</sup> W. Kneblewski, *O katolickość szkoły ludowej*, „Myśl Katolicka”, 1914, nr 6, s. 44-45.

<sup>57</sup> S. Dąbrowska, *Szkołki...*, s. 13; Kielnia, *Nauka ludzi odmienia*, „Posiew”, 1906, nr 2, s. 23-24.

<sup>58</sup> *Czas do szkoły*, „Posiew”, 1909, nr 35, s. 522-523.

<sup>59</sup> *Pierwsze na prowincji Seminarium Nauczycielskie żeńskie w Żyrardowie*, „Dzwonek Częstochowski”, 1908, t. 8, s. 82-83.

<sup>60</sup> S.S.-K., *Memorial hr. Wielopolskiego*, „Prąd”, 1912, nr 3, s. 113-115.

Prasa katolicka przyłączyła się do debaty o edukacji zawodowej młodzieży wiejskiej w szkołach i kursach rolniczych oraz kształceniu na potrzeby rzemiosła i kupiectwa. Początkowy dystans środowisk konserwatywnych, w tym publicystów katolickich, wobec szkolnictwa fachowego, musiał ustąpić pod wpływem porewolucyjnych zmian społeczno-kulturowych i rosnącej wśród młodzieży popularności edukacji zawodowej. Dyskusja o kształceniu zawodowym młodych włościan stała się też częścią debaty o rzeczywistości społeczno-gospodarczej wsi i sposobach jej modernizacji. Ostatecznie publicyści katoliccy wyrażali pozytywne przekonania o znaczeniu edukacji zawodowej, przygotowującej młodzież ze środowisk chłopskich do pracy w handlu, rzemiośle i przemyśle<sup>61</sup>. Pisano, że szkolnictwo fachowe jest szansą na aktywizację zawodową i społeczną młodzieży, dla której brakowało zatrudnienia w sektorach gospodarki, zapewniających pracę poprzednim pokoleniom. Zachęcenie do edukacji i pracy w handlu, rzemiośle i przemyśle służyło przełamaniu silnej w środowiskach wiejskich niechęci do życia w miastach i miasteczkach. Oczekiwano, że szkoły zawodowe zapewnią uczniom ogólne wykształcenie oraz nauczanie obranego rzemiosła, a po ukończeniu edukacji pomoc w utworzeniu samodzielnego warsztatu. Pisano, że dobry zawód daje większe możliwości zarobku aniżeli studia uniwersyteckie<sup>62</sup>. Kształcenie zawodowe młodzieży wiejskiej miało ułatwić jej adaptację do rzeczywistości epoki nowoczesnej, służyć wzmocnieniu możliwości zdobycia pracy w środowiskach miejskich<sup>63</sup>. Podniesienie poziomu wiedzy rolniczej miało być nie tylko szansą na unowocześnienie rolnictwa i odejście od gospodarki ekstensywnej, ale także zmianę relacji społecznych i kultury wsi. Rozwój szkolnictwa, który miał przygotowywać młodzież wiejską do pracy zawodowej poza rolnictwem, był traktowany jako sposób rozwiązania problemu przeludnienia wsi<sup>64</sup>.

### 2.3. Kształcenie i samokształcenie dziewcząt i młodych kobiet

Edukacja szkolna dziewcząt była podporządkowana tradycyjnym rolom kobiecym, związanym z małżeństwem, macierzyństwem, opieką nad starszymi członkami rodziny oraz pracami gospodarskimi. Czasopisma katolickie dla ludu propagowały edukację dziewcząt, jeśli służyła ona wypełnianiu w przyszłości ról we wspólnocie rodzinnej. W „Kronice Rodzinnej” pisano o konieczności przygotowania dziewcząt do wypełniania w przyszłości obowiązków żony, matki, gospodyni domu<sup>65</sup>. Także w „Posiewie” odwoływano się do tradycyjnej roli kobiety, oczekując od szkoły przygotowania jej do roli żony, matki i gospodyni domowej<sup>66</sup>. Podkreślano przy tym, że dobre przygotowanie dziewcząt do profesjonalnego

<sup>61</sup> Nowa szkoła kolejowa, „Kronika Rodzinna”, 1905, nr 14, s. 210; A.N., Nasze szkolnictwo handlowe, „Kronika Rodzinna”, 1914, nr 27, s. 643-645.

<sup>62</sup> I...I., Do naszej młodzieży gimnazjalnej uwaga na czasie, „Polak-Katolik”, 1909, nr 135, s. 1.

<sup>63</sup> Szkoła przemysłu ludowego, „Dzwonek Częstochowski”, 1912, t. 9, s. 32-33; Warsztaty rzemieślniczo-wychowawcze, „Posiew”, 1912, nr 29, s. 454.

<sup>64</sup> A. Böldyrew, A. Wałęga, Edukacja zawodowa młodzieży a wyzwania modernizacji w dyskursie prasowym w Królestwie Polskim w latach 1905-1918, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 2022, nr 1, s. 42.

<sup>65</sup> Zjedn., Jak uzupełnić wykształcenie naszych córek?, „Kronika Rodzinna”, 1912, nr 21, s. 331-332.

<sup>66</sup> Nauki wiejskim dziewczętom potrzeba, „Posiew”, 1909, nr 36, s. 554-555.

wykonywania ich przyszłych obowiązków domowych jest równie ważne jak edukacja na potrzeby pracy zawodowej chłopców<sup>67</sup>.

Prasa katolicka nie przewidywała partycypacji dziewcząt i kobiet w życiu politycznym, nawet w lokalnej społeczności. Ta dziedzina pozostawała wyłączną domeną mężczyzn. Dopuszczaną formą aktywności publicznej kobiet była prowadzona pod egidą męskich autorytetów praca społeczna na rzecz ubogich i wykluczonych oraz zawodowa, głównie w profesjach związanych z opieką i wychowaniem. „Polak-Katolik” propagował kursy dla ochroniarek lub nauczycielek ludowych. Podkreślano, że od kandydatek wymaga się, poza wykształceniem, także religijności, prawości charakteru i wysokiego poziomu moralnego<sup>68</sup>. W wielu czasopismach pojawiały się głosy, by dziewczynki, po ukończeniu szkoły elementarnej, kontynuowały naukę w szkołach zawodowych. W „Kronice Rodzinnej” przekonywano do potrzeby uczenia dziewcząt konkretnego fachu, dającego możliwość pracy zarobkowej. Pisano, że dorastająca dziewczyna powinna poznać zasady higieny, umiejętności gospodarskie, ale także zdobyć umiejętność prowadzenia ksiąg rachunkowych<sup>69</sup>.

Czasopisma dla ludu nie pisały o edukacji dziewcząt na poziomie średnim i wyższym, ale „Prąd”, skierowany do wyższych grup społecznych, w tym inteligencji katolickiej, odnotowywał z uznaniem ambicje kobiet w zakresie wykształcenia wyższego, pisząc o studentkach zdobywających wiedzę na Uniwersytecie Lwowskim i walczących o równe traktowanie<sup>70</sup>, czy krytykując Uniwersytet Jagielloński za przyznawanie stypendiów uniwersyteckich jedynie mężczyznom<sup>71</sup>. Brak zainteresowania dziewcząt i kobiet edukacją krytykował „Dzwonek Częstochowski”. Za naganne uznawano zaniedbywanie przez bardziej majątne dziewczęta samokształcenia, czytania książek i zdobywania wykształcenia<sup>72</sup>.

Prasa katolicka rzadko i niechętnie podejmowała problem koedukacji w szkołach. Koedukacyjny model kształcenia stanowczo potępiał „Przewodnik Katolicki”. Oceniał, na podstawie doświadczeń ze Stanów Zjednoczonych, że wspólne zajęcia szkolne przyczyniają się do wzrostu liczby niechcianych ciąż wśród nieletnich dziewcząt<sup>73</sup>. Jedynie „Prąd” wskazywał dobre strony koedukacji, za które uznawał lepsze rozumienie drugiej płci oraz nabywanie i rozwijanie umiejętności swobodnego kontaktu, nieograniczonego do formalnych sytuacji towarzyskich. Maria Szpyrkówna, autorka artykułu poświęconego wychowaniu dziewcząt i chłopców, postawiła tezę, że koedukacja zmniejszyłaby liczbę niedobrych małżeństw<sup>74</sup>.

Odwołując się do tradycyjnej roli kobiety publiczności w adresowanych do ludu periodykach katolickich często zwracali uwagę na potrzebę dbałości dziewcząt o poszerzanie wiedzy i umiejętności także po zakończeniu nauki szkolnej. Pisano o znaczeniu samokształcenia kobiet po zamążpójściu, co miało służyć odnalezieniu się w roli gospodyni, żony, a przede wszystkim matki. Na łamach „Posiewu” pisano, że szeroki zakres obowiązków wychowawczych przyszłej matki wymaga od niej ciągłego uczenia się, poszerzania wiedzy o higienie,

<sup>67</sup> *Na co mamy uczyć dzieci?*, „Posiew”, 1911, nr 35, s. 569.

<sup>68</sup> *Kursy seminarium dla nauczycielek ludowych*, „Polak-Katolik”, 1909, nr 115, s. 2.

<sup>69</sup> *Zjedn.*, *Jak*, s. 331-332.

<sup>70</sup> *Dom studentek*, „Prąd”, 1910, nr 2, s. 61-62.

<sup>71</sup> M. Reczyńska, *Z Krakowa*, „Prąd”, 1909, nr 6, s. 158-160.

<sup>72</sup> M.G., *Czy wykształcenie naukowe potrzebne jest kobiecie?*, „Dzwonek Częstochowski”, 1910, t. 11, s. 92-93.

<sup>73</sup> *O duszę dziecka*, „Przewodnik Katolicki”, 1914, nr 8, s. 119.

<sup>74</sup> M. Szpyrkówna, *Oni i One*, „Prąd”, 1910, nr 4, s. 113-120.

zdrowiu i wychowaniu dzieci poprzez czytanie gazet, książek, udział w pogadankach<sup>75</sup>. Tak jak lekarze oczekiwali od matek podporządkowania się wiedzy eksperckiej, tak duchowni i katolicycy publicyści wspierali matki praktycznymi poradami, ale dążyli zarazem do sprawowania kontroli nad ich macierzyńskimi praktykami. Na łamach periodyków dla ludu pisano na temat pielęgnacji niemowląt i opieki nad dziećmi, ale koncentrowano się na wychowaniu religijnym i opartym na jego zasadach wychowaniu moralnym<sup>76</sup>. Oczekiwano, że katoliczki będą w pełni respektowały zalecenia dotyczące różnych aspektów wychowania swych synów i córek, głoszone przez katolickich publicystów. Autorzy artykułów na łamach „Posiewu”, „Polaka-Katolika” czy „Dzwonka Częstochowskiego” w istocie nisko oceniali zaangażowanie i umiejętności wychowawcze kobiet ze środowisk ludowych. Często pisano o braku troski matek o wychowanie młodszych i starszych dzieci, krytykowano pobłażliwość albo nadmierną surowość i stosowanie kar fizycznych, przyzwolenie na spożywanie przez najmłodszych alkoholu, brak zrozumienia wartości edukacji dzieci i przeciążanie ich obowiązkami domowymi. Obawiano się brutalizacji relacji w rodzinie chłopskiej i w wiejskiej gromadzie, a jednocześnie zachowań uznawanych za ludyczne, płocze, rozwiązłe. Remedium na wprowadzenie oczekiwanych norm i obyczajów upatrywano w odpowiedzialnych postawach kobiet. Propagowano wśród kobiet czytelnictwo tekstów poradnikowych, a jednocześnie z matki czyniono osobę odpowiedzialną za krzewienie zamięłowania do czytania książek w rodzinie. Zalecano uważny dobór książek czytanych w domu, zwłaszcza przez dzieci i młodzież. Matki miały dobierać lektury dla dzieci tak, by czytane teksty budowały i wspierały moralność katolicką oraz wpajały młodemu człowiekowi właściwe zasady etyczne<sup>77</sup>.

Na kobiety nałożono odpowiedzialność za zapewnienie właściwych pod względem zdrowotnym, higienicznym i moralnym warunków wychowania dzieci, eksponowano ich rolę w rodzinie, ale jednocześnie niezmiennie podporządkowywano religijnym autorytetom. Lekarze i higieniści tworzyli konstrukt nowoczesnego macierzyństwa oczekując interioryzacji przez matki norm wyznaczanych przez pediatrię i higienę. Duchowni i świeccy publicyści katolicycy, konstruując wzorzec nowoczesnej rodziny katolickiej, uznawali za niezbędne poddanie praktyk macierzyńskich nadzorowi kościelnych autorytetów.

### 3. Zakończenie

W dyskusji na łamach prasy, prowadzonej przez katolickich apologetów i polemistów, kwestia relacji szkoły i Kościoła katolickiego była problemem budzącym szczególne kontrowersje. Kościół uznawał swoje prerogatywy do pełnienia funkcji „strażnika moralności” i niepodważalne prawa do kurateli nad oświatą i wychowaniem. Koncepcje katolików wywoływały głęboką krytykę środowiska postulującego świecki model szkolnictwa i *vice versa*. Publicyści katolicycy przedstawiali powinności duchowieństwa jako rezultat przywileju i prawa, ale i obowiązku kierowania edukacją, w przekonaniu, że religia jest sprawą życia społecznego. Przekonywali, że wykładana podczas praktyk religijnych oraz w szkole etyka religijna ma wymiar etyki uniwersalnej. Krytycy Kościoła przekonywali, że takie podejście służy petryfikacji porządku społecznego.

<sup>75</sup> Podlasińska, *O potrzebie nauki i zachęty do dobrego*, „Posiew”, 1911, nr 45, s. 749-750.

<sup>76</sup> *Kursy społeczne*, „Polak-Katolik”, 1907, nr 112, s. 1.

<sup>77</sup> *Dla oświaty*, „Polak-Katolik”, 1909, nr 198, s. 1; M. Romualda, *Czytanie a korzyść*, „Kronika Rodzinna”, 1912, nr 3, s. 42.

Prasa adresowana do katolików świeckich miała sprzyjać wytwarzaniu takich społecznych systemów myślenia, które przyjmowałyby połączenie treści narodowych z religijnymi, a także uznanie praw Kościoła do sprawowania roli strażnika, pełniącego duchowe przywództwo nad systemem edukacji. Publicyści katoliccy oczekiwali budowania edukacji na fundamencie religijnym. Uważali, że jest to warunek trwałości i postępu narodowego, przekonywali, że religia i społeczeństwo obywatelskie mogą ze sobą współpracować i wzmacniać się wzajemnie. Prasa katolicka przyczyniła się do wzrostu zainteresowania edukacją i prestiżu szkoły także w środowiskach zdystansowanych do niej wcześniej. Publicyści katoliccy nie chcieli jednak dostrzec, że wiążąc ściśle kwestię narodową i oświatową z religią katolicką, *de facto* na marginesie sytuowali problemy edukacji innych grup wyznaniowych i osób indyferentnych religijnie. Wiązało się to również z tendencją do wykluczania osób innych wyznań ze wspólnoty mieszkańców Królestwa Polskiego, którym sprawy polskie, narodowe były bliskie.

## Bibliografia

### Czasopisma

- „Dzwonek Częstochowski” (1905-1914).
- „Myśl Katolicka” (1905-1914).
- „Polak-Katolik” (1905-1914).
- „Posiew” (1905-1914).
- „Prąd” (1905-1914).
- „Przewodnik Katolicki” (1905-1914).

### Opracowania

- Barańska A., *Nowoczesny, nowoczesna religijność – przypadek Polski*, w: *Wielka zmiana. Historia wobec wyzwań... Pamiętnik XX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, 18-20.09.2019. Od starożytności po wiek XIX*, red. J. Pomorski, M. Mazur, t. 2, Warszawa–Lublin 2021, s. 398-419.
- Bołdyrew A., *Wprowadzenie*, w: *Edukacja i wychowanie dzieci i młodzieży w czasopiśmiennictwie społeczno-kulturalnym Królestwa Polskiego w latach 1905-1918. Bibliografia adnotowana*, cz. 1, red. R. Bednarz-Grzybek, A. Bołdyrew, M.M. Kacprzak, Łódź 2023, s. 17-18.
- Bołdyrew A., Bednarz-Grzybek R., *Prasa katolicka w Królestwie Polskim w latach 1905-1914 wobec idei nowoczesnej oświaty i obywatelstwa*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2022, t. 118, s. 19-44.
- Bołdyrew A., Wałęga A., *Edukacja zawodowa młodzieży a wyzwania modernizacji w dyskursie prasowym w Królestwie Polskim w latach 1905-1918*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, 2022, nr 1, s. 35-54.
- Boruc A., *Geografia i działalność wydawnictw katolickich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, „Colloquia Litteraria”, 2013, nr 2, s. 87-107.
- Edukacja i wychowanie dzieci i młodzieży w czasopiśmiennictwie społeczno-kulturalnym Królestwa Polskiego w latach 1905-1918. Bibliografia adnotowana*, cz. 1, red. R. Bednarz-Grzybek, A. Bołdyrew, M.M. Kacprzak, Łódź 2023.
- Kehoe S.K., *Creating a Scottish Church: Catholicism, Gender and Ethnicity in Nineteenth-Century Scotland*, Manchester 2010.
- Lewalski K., *Kościół katolicki wobec społeczno-politycznej rzeczywistości lat 1905-1907*, w: *Rewolucja 1905-1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, red. M. Przeniosło, S. Wiech, B. Szabat, Kielce 2005, s. 83-108.
- Mazur J., *Tygodnik „Myśl Katolicka” (1908-1914): problemy religijne, społeczne i polityczne*, Kraków 1994.

- Paczkowski A., *Prasa w kulturze politycznej Drugiej Rzeczypospolitej: problemy i propozycje badawcze*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej”, 1980, t. 19, nr 2, s. 49-62.
- Polskie czasopisma religijno-społeczne w XIX wieku. Materiały do katalogu*, red. B. Lesisz, C. Dapińska, D. Olszewski, K. Marciniak, Warszawa–Lublin 1988.
- Raffery D., *Religions and the history of education: a historiography*, „History of Education”, 2012, t. 41, s. 41-56.
- Stolarczyk E., „*Dzwonek Częstochowski*”: *pierwsze pismo katolickie w Częstochowie*, „Ziemia Częstochowska”, 2016, t. 42, s. 63-75.